

Н. Ю. Макаренко (Київ)

Матеріали Всеукраїнського товариства політкаторжан і зсильнопоселенців про народницький рух в Україні

На початку 20-х рр. було створено Товариство колишніх політкаторжан і зсильнопоселенців. За статутом до нього приймалися особи, які за вироком царського суду відбували політичну каторгу або заслання й не принизили честі революціонера ні покаанням, ні навіть проханням про пом'якшення своєї долі. В Україні створювалися місцеві відділення Всесоюзного товариства — у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі та інших містах. Їхній склад був типовим для всього Товариства. Наприклад, Київське відділення на початок 1924 р. нараховувало 56 членів, які загалом відбули 463 роки 10 місяців каторги й заслання. За партійною приналежністю до 1917 р. вони розподілялися так: анархістів — 16, есерів — 13, ескеків (меншовиків) — 7, ескеків (більшовиків) — 6, бундівців, максималістів, народовольців — по 2, українських соціал-демократів, соціал-демократів Польщі й Литви, соціал-демократів Латвії — по одному, немає відомостей — 4¹.

Вже з січня 1922 р. почалася підготовка до заснування відділення Товариства в цілому в Україні. З цієї метою створили Всеукрбюро. В травні 1925 р. відбулася перша Всеукраїнська конференція, на якій обрали Всеукраїнську раду колишніх політкаторжан і зсильнопоселенців як керівний орган Всеукраїнського товариства. Всеукраїнське товариство проводило досить широку видавничу діяльність. В Києві було здійснено один випуск історико-революційного збірника «Каторга и ссылка» і п'ять — збірника «Из эпохи борьбы с царизмом», в Одесі — сім номерів збірника «Кандальный звон», у Харкові — десять номерів журналу «Пути революции», а у видавництві Всеукраїнського товариства політкаторжан і висланців (так воно йменувалося) вийшло ряд книжок і брошур. За змістом збірники, журнал та інші видання Всеукраїнського товариства можна розподілити на дві групи — спогади учасників революційного руху та історичні розвідки — статті, окремі видання, як правило, добре документовані. Серед них — і матеріали про народницький рух в Україні.

Ці друковані видання як історичні та історіографічні джерела доповнюються архівними матеріалами з двох фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАЖР України) — № 808 (Всеукраїнська рада товариства політкаторжан) та № 493 (Видавництво Всеукраїнського товариства політкаторжан та висланців). У першому з них зберігається 1016 особових справ членів Товариства. У цих справах є спеціальні анкети й автобіографії, які, особливо останні, становлять значний інтерес як джерела особового походження, оскільки дані анкет і автобіографій при прийомі до Товариства ретельно перевірялися. У фонді збереглися також деякі неопубліковані спогади учасників революційних подій. Більшість із них

стосується періоду трьох революцій в Росії ХХ ст., але частина — народницького руху.

Другий із названих фондів містить 166 рукописів 85 авторів. Як і матеріали попереднього фонду ці рукописи здебільшого присвячені подіям 1905 і подальших років, але є спогади і історичні нариси про народницький рух. Частину рукописів свого часу опублікував журнал «Пути революції», виходили вони й окремими виданнями, але більшість із них світу не побачила. Це пояснюється кількома причинами. Деякі були відхилені рецензентами або редколегією як такі, що не становлять історичного інтересу чи не дочекалися видання через ліквідацію видавництва у 1935 р. Але були й такі, які стали жертвами ідеологічного й політичного тиску на видавництво, що особливо посилювався з початку 30-х рр. В той час видавництво отримує вказівку «перевірити всю видану продукцію для виявлення можливого протягування контрреволюційних троцькістських настанов»². Як свідчить аналіз, для видань і рукописних матеріалів 20-х рр., особливо мемуарів безпосередніх учасників подій, характерна певна ідеалізація народницького руху, а то й вклоніння перед образами героїв боротьби проти самодержавства. Але разом із тим вони містять цікаві дані про маловідомі сторінки історії революційно-демократичного руху в Україні в ХІХ ст., малюють яскраві постаті його учасників (чого, до речі, так бракує сучасній історичній літературі, в якій здебільшого можна знайти в кращому разі лише переліки імен).

Обмежений обсяг публікації дозволяє зупинитись лише на деяких актуальних моментах історії народницького руху в Україні, які переконливо доводять доцільність використання інформативного потенціалу джерел, що розглядаються. Одним із найскладніших питань історії народництва, що привертає зараз особливу увагу дослідників (вітчизняних і зарубіжних), є питання про витoki, суть, історичну зумовленість та моральну виправданість тактики індивідуального терору. Питання це повною мірою стосується й історії народництва в Україні: саме тут один за одним здійснювалися терористичні акти (Київ, Одеса, Харків та ін.). Над причинами поширення тактики терору серед народників в Україні дослідники замислювалися й раніше. Відомий історик народництва М. П. Рудько писав з цього приводу: «Український мужик, пізніше закріпачений і раніше розбурканий капіталізмом, проявляв більшу нетерплячку, прагнув швидше одержати землю і волю, що, звичайно, передавалося й народникам, які діяли на Україні»³. Але, думається, справа не стільки в «нетерплячці українського мужика», як у тому, що в Україні значно менше, ніж у Росії, було поширене общинне землеволодіння (навіть у найбільш заселених Волинській, Київській, Подільській, Полтавській губерніях, не кажучи вже про Південно-Східний район). Через це ідеї общинного соціалізму й заснована на них пропаганда майже не сприймалися селянами, про що з гіркотою свідчать всі автори спогадів, які про це писали. Саме в суспільних відносинах в українському селі полягає, на нашу думку, основна причина того, що не чорнопередільство з його настановами на пропаганду, а народовольство стало переважаючим напрямом народницького руху в Україні. Тут створювалися гуртки «Південних бунтарів», які називали себе так тому, що, згідно з ученням М. О. Бакуніна, вірили в готовність селян до революції, вважали, що вона має здійснитися як результат організованих революціонерами народних бунтів. Терор проти осіб царської адміністрації мів, як вважали його прибічники, не тільки дезорганізувати царську владу, але й виступити прискорювачем, заклик до народних бунтів.

Другою причиною переходу до терору, вже більш загального характеру, були жорстокі репресії влади проти учасників революційного руху. Цей процес переходу до індивідуального терору як форми політичної збройної боротьби яскраво відбито у спогадах одного із засновників «Землі і волі» друга Г. В. Плеханова одного з лідерів «Чорного переділу», а згодом одного з керівників гуртків в Україні М. Р. Попова. В передмові до видання спогадів підкреслюється, що «саме в цих спогадах докладно з'ясовується, як саме і з яких причин Михайло Родіонович та його товариші поволі перейшли від мирної, культурної роботи серед народу до соціалістичної пропаганди, а від останньої — до терористичної боротьби»⁴.

Звернення до терору відбулося серед народників не відразу. Ще в 70-х рр. рух набрав інколи навіть декларативно-екстравагантних форм. В автобіографії О. І. Бичкова (учасник київських гуртків, відбув 29 років каторги і тюремного ув'язнення), яка є в його особовій справі, згадується про часи, «коли в Києві була сила-силенна революційних гуртків, «які найчастіше навіть не ховалися в підпілля, відкрито бурлили протестом з найрізноманітніших приводів. У «радикалів» (так тоді називали себе революціонери на відміну від «лібералів») було прийнято носити особливе вбрання: крилатий чорний капелюх, плед, ботфорти, сині окуляри й здоровенна палиця в руках»⁵. Але вже в 1879 р. Бичков стає «повноправним членом організації, яка примкнула до партії Народна воля й привертала до себе всі серця молоді», бере участь у замаху на провокатора, який видав гурток Попова⁶. Гурток «Південних бунтарів», створений у Києві з ініціативи В. К. Дебогорія-Мокрієвича й Я. В. Стефановського в 1875 р., відав перевагу пропагандистській роботі. Сам Дебогорій-Мокрієвич разом із членом гуртка В. І. Засуліч в 1877 р. під виглядом селянської сім'ї оселився на півдні Київської губернії.

Звичайно, в 70-х рр. участь у революційних гуртках вже не обмежувалася «радикальним» одягом і словесним бурлінням. Перелом у тактиці, за свідченням М. Р. Попова, відбувся в 1878—1879 рр. «Роки ці, — згадував він, — межові стовпи між діяльністю попередньою — шляхом пропаганди ідей соціалізму, — і пізнішою активно-революційною і нарешті терористичною»⁷. Щоправда, суперечки серед народників з приводу тактики точилися й пізніше, наприклад, на скликаному молодим революціонером Б. Д. Оржихом у Катеринославі в 1885 р. невеликому з'їзді представників південних гуртків. Деякі його учасники (Лев Ясевич та інші) вважали, що слід передусім зайнятися організаційною роботою, пропагандою серед робітників. Але перемогла точка зору Бориса Оржика — настанова на «систематичний» терор як відповідь на терор властей. Як бачимо, перехід до тактики терору з кінця 70-х рр. був визначений.

Про основні причини такого переходу ми вже говорили. Додамо, що передова громадськість того часу розуміла, що сама російська реальність, невинуватена жорстокість царизму штовхала народовольців до терору. Наведемо з цього приводу міркування М. П. Драгоманова, який сам однозначно негативно ставився до терористичної тактики. У 1883 р. він писав: «Якби знамените «ходіння в народ» російських соціалістів 1874—1875 рр. здійснилося при умовах західноєвропейських, тобто залишилося безкарним, або було навіть судимо й покарано за західноєвропейськими зразками, то значна частина людей, які загинули в Росії чи перейшли до терористичних теорій і дій, сама собою обернулася б у «поступовців»⁸. Звернемося до високого морального авторитету М. П. Драгоманова й у іншому випадку. В кінці 70-х рр. набуває поширення ще одна форма народовольської боротьби -

збройний опір при спробах затримання революціонерів. Так, у Києві 11 лютого 1879 р. на Жиланській вулиці група народовольців дала справжній бій жандармам, які прибули заарештовувати нелегальне зібрання. Під час перестрілки були жертви з обох боків. На цей випадок, який набув широкого розголосу, М. П. Драгоманов в журналі «Громада» (1879 р., № 4) відгукнувся статтею «Геройська самооборона соціалістів у Києві». Вже сама назва статті говорить про те, на чиєму боці були симпатії автора.

Але при всьому розумінні умов, в яких діяли народники, при тому, що вони передусім жертвували своїм життям, поводити себе з надзвичайною мужністю й гідністю, а судові процеси над ними перетворювали на звинувачувальні акції проти царизму, не можна не порушити питання про моральну виправданість права жертвувати не лише своїм, а й чужим життям, виходити з «бісівського» (Ф. М. Достоевський) принципу, за яким мета виправдовує будь-які засоби її досягнення.

Значною мірою показовою для діяльності того напрямку народницького руху, що визнавав індивідуальний терор як засіб боротьби, є коротка й трагічна історія народовольського гуртка в Кам'янці-Подільському. Вона відбита в неопублікованому рукописі Л. Бермана «Пограбування пошти поблизу Кам'янця і таємна друкарня в Кам'янці в 1879»⁹. В ніч з 24 на 25 червня 1879 р. на шляху з Кам'янця до Проскурова пограбували пошту. Візниця й поштар були тяжко поранені пострілами з револьвера, перший невдовзі помер, а поштар залишився живим, дістався до найближчої поштової станції й повідомив про те, що сталося. Пограбування (гроші, за одними відомостями близько 6 тис., за іншими — 9 тис.) вчинив молодий чоловік, який по дорозі попросився підвезти його й був взятий на поштовий візок. Тієї ж ночі поліція в Кам'янці-Подільському затримала підозрілого молодика з вузликом у руках, який при затриманні відстрілювався й тяжко поранив одного поліцейця. Заарештований виявився 20-річним Никанором Крижанівським, який перед цим звільнився з духовної семінарії. Розплутуючи його зв'язки, слідство виявило існування таємного гуртка, за дорученням якого Крижанівський здійснив експропріацію з метою дістати кошти на революційну роботу. Членів гуртка також заарештували. Під час обшуку на квартирі Крижанівського вилучили велику кількість нелегальних видань, серед яких — листівки й брошури «С.-Петербурзької вільної друкарні», журнали «Вперед», «Земля і воля», «Громада», прокламації та листок під назвою «Програма для робітничого гуртка» з поміткою «Подільська вільна друкарня», брошури «малоросійською мовою», обладнання для друкарні¹⁰.

До суду було притягнуто дев'ять чоловік. Активні члени гуртка отримали різні строки каторги. Крижанівського засудили до страти, проте як неповнолітньому цю кару йому замінили довічною каторгою. Звертає на себе увагу соціальне походження активних учасників гуртка, який іменував себе «Комітетом дії». Никанор Крижанівський — син священника. Євтропій Козачківський — син священника, Діонісій Стопкевич — син диякона, Іван Турович — син причетника, Маркел Шпиркан — син купця.

Пограбування пошти у Кам'янці-Подільському було мало чи не першим з актів експропріації коштів на користь революційної роботи. Про припустимість «ексів» серед народників точилися суперечки, причому противники цих заходів виходили саме з того, що «екси» призводять до невинних жертв. Але, як свідчать джерела, знаходила своє втілення інша точка зору. Пограбування пошти в Кам'янці з її жертвами — один із перших камінців тієї лавини насильства, жорстокості (з обох боків — і

захисників царизму, і його ворогів), неперебірливості у засобах боротьби, яка згодом стала трагедією країни.

Однією з важливих і недосить вивчених особливостей народницького руху в Україні був його зв'язок з національно-визвольним громадським рухом. Зближенню обох рухів сприяв ряд обставин. Програма народників включала вимоги демократичного розв'язання національного питання в Росії. Вони визнавали право кожної нації на «повну політичну незалежність» і разом з тим вважали, що в боротьбі проти царизму всі нації мають виступати згуртовано, спільними зусиллями¹¹. Як і М. П. Драгоманов та інші провідні діячі українського національно-визвольного руху, народники обстоювали ідею федеративного устрою країни. Для взаємопритягання обох рухів важливе значення мала не тільки їхня схожість за своїм соціальним складом, але й те, що серед народників було багато українців, які поділяли ідеї національного визволення народу України. Один із найбільш визначних діячів народництва в Україні керівник «Київської комуни» В. К. Дебогорій-Мокрієвич, який особисто велику увагу приділяв зв'язкам із членами громад, згадував, зокрема, що у пропаганді традицій народної боротьби «для нас, українців, Гонти і Залізняк мали таке ж значення», як Разін і Пугачов¹². Та й взагалі серед провідних діячів загальноросійського народницького руху було багато українців, або вихідців з України: М. Р. Попов, А. І. Желябов (підпільна кличка — «Тарас»), М. Ф. Фроленко, Л. Г. Дейч та інші.

Про зв'язки народників України з борцями за її національне визволення є непоодинокі відомості¹³. Важливо зазначити що, як показують джерела, такі зв'язки підтримували перш за все народники, які не схилилися до терору. Одним із них був С. В. Ястремський, учасник народницьких гуртків у Харкові в 70-х рр. Свою позицію він висловив на процесі в Харківському військово-окружному суді у 1880 р. У відповідь на звинувачення прокурора, ніби в книжках, що їх поширював Ястремський, містилися заклики до «різні», підсудний заявив: «В книжках не про різню говориться, а про революцію. Революція ж — це не різня, а втілення в життя засад свободи, рівності й братерства, а це залишається моїм ідеалом і до цього часу»¹⁴. С. В. Ястремський, вимушений емігрувати після розгрому харківських гуртків, спочатку виїхав до Львова, вступив у зв'язки з діячами українського руху Павликом, Ляхоцьким, Черепакіним, був заарештований і відданий з ними до суду. Після нетривалого ув'язнення переїхав до Женев, де тісно спілкувався з М. П. Драгомановим. Після повернення до Росії був заарештований, понад 22 роки провів у тюрмах, на каторзі і в засланні¹⁵.

В літературі зафіксовано факти поширення й видання народниками нелегальної літератури українською мовою¹⁶. Проте додаткові відомості про це знаходимо й у архівних справах видавництва політкаторжан. У рукописі М. Л. Сергієвського «Київські прокламації «Народної волі» у 1882—1883 рр.» розповідається про заснування на початку 1882 р. таємної народовольської друкарні в Києві, яка проіснувала до грудня 1883 р. (частину обладнання при арешті вдалося врятувати)¹⁷. Друкарнею було видано чотири листівки, з них дві — українською мовою. Перша під назвою «Українському народу. Лист перший» здобула досить широкого розповсюдження. Наприклад, в одній лише Чернігівській губернії з приводу її поширення було порушено кілька самостійних дізнань¹⁸.

Вперше саме М. Л. Сергієвським наводяться й тексти листівок. Прочитусьмо їх, вживаючи сучасну орфографію, але зберігаючи стилістику оригіналу. В першій листівці говорилося: «Давно вже час минувся тому, щоб

царі з панами господарювали над нами, як над нерозумними тваринами. Уволю помучили вони народ хрещений, уволу попили вони крові народної. Час поквитатися нам з нашими віковічними ворогами, одібрать од панів ту землю, що діди наші й прадіди потом і кров'ю своєю поливали, завоювать нам ту щиру Волю народную, що царі з наймитами своїми в кайдани закували». Далі в листівці викривається суть селянської реформи 1861 р., йдеться про обман селян царем Олександром II, виправдовується страта царя за вироком «Виконавчого комітету «Народної волі», доводиться, що новий цар не кращий за батька: «Байдуже йому, що землі у народа мало, та й та не родить, що народ пухне й мре з голоду». Листівка закінчується закликотуватися встати за волю народу, за землю¹⁹. Друга листівка українською мовою «Від київських соціалістів «Народної волі» до українського народу. Лист другий» інформує про придушення селянських виступів проти утисків з боку магната графа Браницького в с. Вільшани Звенигородського повіту Київської губернії. «Тільки не вік віком так буде,— читасмо в листівці.— Настане час, коли зразу підніметься, встане весь народ український за свою землю, за свою волю і правду святу!.. Підійми голову й руки, засмучений український люде, і ти зробишся власним господарем своєї землі!»²⁰.

Щодо видання літератури українською мовою, то джерела взагалі дають підстави вважати, що це була мрія й мета народників. Так, ще 4 жовтня 1878 р. в листі до Петербурга з Одеси, перехопленому жандармами, один з провідних діячів народовольського руху в Росії й, зокрема в Україні, Валеріан Осинський писав: «Дуже можливо, що ми незабаром видаватимемо тут журнал українською мовою терористичного характеру»²¹. Правда, відомостей про вихід такого журналу немає, очевидно видати його не вдалося.

Про близькість народницького й громадівського рухів свідчить й те, що багато народників ставилися до членів громад теж як до народників, лише українських. Мали місце випадки, коли учасники обох рухів брали участь в одних і тих же гуртках. У цьому світлі значущими виступають спогади одного з учасників народницьких гуртків у Києві С. Мерклінга. Наведемо уривки з них, які цікаві й тим, що в них йдеться про невідомий, як нам здається, в літературі факт існування в Ніжині організації українського національно-визвольного характеру. «Ближче,— пише С. Мерклінг,— я зішшовся з членами гуртків, які утворилися в Ніжині... Ініціатором цих гуртків самоосвіти був акцизний урядовець Ілля Тимофійович Гладкий і декілька студентів Ніжинського історико-філологічного інституту: Атаназієвич, Красін, Панібратцев та інші.

Гладкий багато зробив, щоб збудити національне почуття молоді, з якою він зустрічався. Він перший познайомив нас з такими представниками української літератури, як Шевченко, Франко. У Гладкого ми вперше почули пісні бандуриста. Гладкий запросив до себе сліпця-бандуриста, що його вивчив співати та грати на бандурі Лисенко... Гладкий був народник, прихильник Драгоманова, українець, людина з дуже розвинутим національним почуттям. Студенти (члени гуртка.— Н. М.) були марксисті. Боротьбу марксизму з народництвом, що розпочиналася тоді, (було) перенесено, таким чином, і до нашого невеликого міста. Не можна сказати, хто мав на молодь більший вплив — Гладкий або студенти»²².

С. Мерклінг, як він пише далі, сам згодом перейшов на бік марксистів. Але тим більше важать його свідчення про спрямованість діяльності І. Т. Гладкого та його однодумців у Ніжині, про їхні очевидні зв'язки з

керівниками громадівського руху, про вплив на молодь,— все це може стати предметом спеціальної розвідки.

Джерела відбивають різноманітні форми зв'язків народницького й громадівського рухів в Україні. Однак ніяких свідчень про участь громадівців у терористичній діяльності немає, що зрозуміло, якщо врахувати суть і спрямованість громадівського руху.

Згадана вже обставина — слабке поширення общинного землеволодіння й несприйнятливість селян до пропаганди, заснованої на ідеях общинного соціалізму,— позначилася ще на одній особливості народницького руху в Україні: зверненню до активної пропаганди серед робітників. Не маючи змоги зупинитися на цьому, зазначимо, що розглядувані джерела містять матеріал про таку нову й своєрідну форму «хождіння в народ», як влаштування народників робітниками на промислових підприємствах, про участь робітників у народницьких гуртках в Катеринославі, Одесі, Харкові та інших містах, про зростаючий вплив робітників на зміст програмних і пропагандистських документів народницьких організацій.

Безперечно, матеріали Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців необхідно використовувати в сукупності з іншими джерелами, оцінювати наявні в них факти в зв'язку з конкретним досвідом минулого. Але безумовно, що вони становлять значний інтерес для усіх, хто цікавиться історією народницького руху в Україні.

¹ Каторга и ссылка.— Киев. 1924.— С. 128.

² ЦДАЖР України, ф. 808, оп. 1, спр. 249, арк. 6.

³ Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.).— К., 1973.— С. 121.

⁴ Попов М. Р. З мого революційного минулого.— Х., 1933.— С. 3.

⁵ ЦДАЖР України, ф. 808, оп. 2, спр. 91, арк. 56—56 зв.

⁶ Там же, арк. 56 зв.— 57.

⁷ Попов М. Р. В нарід.— Х., 1929.— С. 13.

⁸ Цит. за: Троцкий Н. А. Безумство храбрых: русские революционеры и карательная политика царизма 1866—1882 гг.— М., 1978.— С. 9—10.

⁹ ЦДАЖР України, ф. 493, оп. 2, спр. 29. Л. Л. Берман — член народовольської організації в 1884 р., в 1889 р. засуджений до 8 років каторги// Каторга и ссылка.— К., 1924.— С. 45). Рукопис створено на основі чисельних документальних джерел.

¹⁰ ЦДАЖР України, ф. 493, оп. 2, спр. 29, арк. 1—2, 9—10, 19—21.

¹¹ Литература партии «Народная воля».— М., 1930.— С. 165—166.

¹² Дебогорий-Мокриевич Владимир Карпович. Автобиография// Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат.— М., 1989.— С. 62.

¹³ Див., наприклад: Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.).— С. 151—152. Йдеться про допомогу М. П. Драгоманова П. Б. Аскельроду у виїзді до Одеси в 1879 р. для організації народницьких гуртків і встановлення їхніх зв'язків з місцевими й московськими громадівцями.

¹⁴ Ястремский С. Кара // Кандальный звон.—1925.— № 1.— С. 7.

¹⁵ Ястремский Сергей Васильевич. Автобиография// Деятели СССР и революционного движения России.— С. 337—338.

¹⁶ Див.: Рудько М. П. Революційні народники на Україні.— С. 77; Катренко А. Н. В борьбе за пробуждение народной революции.— К., 1988.— С. 24, 30; Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX—XX вв.— К., 1990.— С. 114—115 та ін.

¹⁷ ЦДАЖР України, ф. 493, оп. 2, спр. 141, арк. 4.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, арк. 10—11.

²⁰ Там же, арк. 12—19.

²¹ Там же, спр. 84, арк. 11.

²² Там же, ф. 808, оп. 4, спр. 76, арк. 81—82.